

IX. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia
Kolozsvár, 2006. november 25-26

Határhelyzetek
avagy a filozófia mindennapjai

Szerző: **Aczél Erika Dóra**, BBTE, Történelem-Filozófia Kar, Filozófia Szak, II.év
Témavezető: **Király V. István**, egyetemi docens, BBTE, Történelem-Filozófia Kar,
Szisztematikus Filozófia Tanszék

1. Általános áttekintés

A kórházi látogatásaim során tapasztalt dolgok talán szokatlannak tűnhetnek egy idegen szemében. Valójában azok is: kopasz gyerekek vonszolják maguk után a náluk sokkal magasabb állványokat, melyekre felfüggesztett sóoldatos palackok, vagy citosztatikumos gyógyszeres üvegek egy rosszul megformázott karácsonyfa képét idézik. Akik állvány-mentesek azok branüllel a kezükben, szintén kopaszon lézengenek a folyosón, vagy egy kezelés utáni legyengülés következtében minden megmaradt erejüket a tévé képernyőjére való fókuszálásra irányítják. Mikor megérkezünk, többnyire lelkesedéssel vesznek tudomást rólunk, s igyekeznek minél hamarabb kijönni az előtérbe, ahol mesét olvasunk nekik, majd ping-pongozunk, vagy rajzolunk, vagy bármi mást ami unaloműzőnek megteszi. Az anyuka vagy egyes esetekben az apuka is jön. Egyik ilyen alkalomkor, mikor épp a gyerekeknek feladatként jutott táalentumaik lerajzolása, egy anyuka az asztal túloldaláról elkezdett beszélgetni velem. Jobban mondva monológot folytatott, melynek én voltam a lelkes hallgatója (noha egy kis nehézséget okozott az északi román tájszólás megértése). Elmesélte, hogy a kislánya úgy került be a kórházba, hogy az orvosok úgy döntöttek, hogy nem műtik, mert az egész teste tele volt szórva rosszindulatú daganattal. Egy nap, mikor a kislány az ágyban feküdt borzalmas fájdalmai közepette, bement a szobába egy fiatalember, elkezdte vizsgálni a csöppséget (aki nem lehet több öt évesnél), végighúzta a kezét a kislány teste fölött, s azóta megszűnt a kicsi minden fájdalma, azóta gyógyultnak érzi magát, de a kemoterápia azért még folyik. Hogy orvosi alapja van-e a csodásnak nevezhető gyógyulásnak, nem tudom, nem is az én feladatomban eldönteni, de nem is ez az, amiről a dolgozatomban szólni fog.

A munkám témája a határhelyzetek, s lehet-e relevánsabb kiindulópontot találni a kórházak halálos betegek élményeinél? Valószínű, hogy igen, de mégis ez az a közeg, ahol a kérdések tízezrei hangzanak el kimondatlanul, vagy épp utcárakiabálós hangnemben tudatunk mindenkit, akit lehet, hogy dacolunk sorsunk ellen, mert túl hirtelen zúdult a nyakunkba egy teljesen új helyzet, amivel valamit kezdeni kell. Azért az onkológiát választottam megfigyeléseim fontosabb helyszínének, mert maga a hospitalizáció társadalmilag rettegett eseménynek van elkönyvelve, talán nem is alaptalanul. A bezártság, a hirtelen megváltozott egészségi állapot, az új közeg, amelybe ugyanúgy integrálódni kell, mint a szó szerint vett „külvilág” bármely

eseményéhez. Ez egy ideális közeg a határhelyzetek kialakulásának. Az egész kórházban töltött folyamat tulajdonképpen egy gigantikusra kitágított határhelyzet.

A kutatás elvileg nagy átfedéseket mutat a pszichológia területével, mégis alapvetően különbözik ettől. Mikor megjelöltem a dolgozat témáját egy pszichológiát hallgató diák előtt, az első kérdése az volt, hogy hogyan fogom ezt kivitelezni a filozófia eszközeivel, amikor a téma a pszichológia területe. Edmund Husserl *Az európai tudományok válsága* című könyvében rámutat a lélektan erősen tudományos jellegére, ami egyértelműen azt a következményt vonzza magával, hogy kutatási területet jelöl ki magának, empirián alapszik, de ami mégis a leglényegesebb, hogy a tudományos kutatásban eltűnik az egyén válaszkereső törekvése, a pszichológia ugyanis nem több kísérletek eredményeinek összegzésénél, nem több egy természettudománynál. S mégis, a filozófiai kutatás nem tud kiteljesedni nélküle. Szükséges hozzátartozója a határhelyzetek kutatásában való lehetséges eredmények megtalálásának. A pszichológia, mivel tudomány, nem engedheti meg magának a szubjektív nézőpontból való szemlélődést, kivonja magát az egyén életéből, objektív törekvéseket mutat az emberi viselkedés és lélektani működések általános megragadására. És épp ez az általánosító jellege segíti a filozófiát arra, hogy a pszichológia eredményeire alapozva kereshesse az egyéni válaszokat.

A téma időszerűségének vizsgálata sem maradhat háttérben. Ha az előbbi Jaspers- gondolatot vesszük ismét alapul, el kell ismernünk, hogy a határhelyzetek tudatos résztvevői filozófiákat alkottak. Mivel már az ókortól beszélünk filozófiáról, ez nem jelent mást, mint hogy az ókor embere is legalább annyira érezte határait, mint a posztmodern lélek, s hogy ez a jövőben sem változhat (hacsak időközben meg/ fel nem találják a bölcsek kövét, ami a jelen törekvéseiből kiindulva nem valószínű...). Madách Imre *Az ember tragédiája* című művében ezt a gondolatot úgy juttatja megfogalmazásra, hogy hősének, Ádámnak egy olyan jövőképet mutat, ami a gyors tudományos fejlődés jegyében létezik. A tudomány választ ad minden kérdésre, s amire nem adhat, az nem is kérdés, azt ignorálni kell. Eltűnik minden, ami haszontalan, nincs „fölsleges” művészet, az embert a megélhetés ösztöne tartja életben. A tudomány az egyetlen járható út a világmegmentő kísérletekben. S mégis, ebben a világban is hely jut a személyes kérdéseknek, azaz itt is van létjoga a határhelyzetekből sarjadó filozófiának.

2. A határ ontológiája

A határ kérdését tisztáznunk kell ahhoz, hogy a határhelyzeteket jobban átláthassuk. A határ olyan vonal, amely két entitás között teremt kapcsolatot, mégis meghatározott okokból elválasztja őket. Úgy választja szét őket, hogy közben megnyitja a komparatív szemlélődés lehetőségét mindkét oldala irányába.

Beszélhetünk társadalmi, fizikai és egzisztenciális határokról. Ezek alapvetően különböznek egymástól mégpedig a létrehívó közeg miatt. A társadalmi határok a szociális térben képződnek, emberi közeg élteti. Többnyire generációk egymásutánjaiban érvényesülnek és élnek. A fizikai határok az empiria számára válnak érzékelhetővé: konkrét, empirikusan tapasztalható formát öltenek. Nem a kimondott határokat érzékeljük, hanem a testeket, mint a háttértől elhatárolt dolgokat. A testek térbeli és időbeli kiterjedést nyernek, bármely empirikus test rendelkezik fizikai határral, ezáltal válik ki a környezetéből, így lesz érzékelhető a tapasztalat számára. A külvilág testjei tehát különbségként vázolódnak fel számunkra, a különbségeket érzékeljük. Az egzisztenciális határok emberi mivoltunkból kifolyólag léteznek.

Minden kognitív folyamatban találkozunk ilyen határokkal, tulajdonképpen beleszületünk egy keresztül-kasul határokkal megszabott világba. Szellemünk is határookban szeret gondolkodni: rendet rakunk úgy, hogy éles határokat vonunk meg a dolgaink között. Érthetővé és világossá tenni valamit az értelem számára annyit jelent, mint meghatározni a dolgokat, a létezőket. Már a szó, a „meghatározni” magában hordozza ezt a törekvést: a káoszt a meghatározásokkal, a határvonalak meghúzásával tudjuk megszüntetni. Ennek hátulütőjeként megjegyzendő, hogy a tudományok diszciplinalizálódási folyamatában egyre élesebb határokat szabunk tudomány és tudomány között mindaddig, amíg odajutottunk, hogy a középiskolákban legnehezebb megteremteni a kapcsolatot két különböző tantárgy között, azaz a határokat átjárhatóvá tenni.

Honnan ismerjük fel a határokat? A kérdés megválaszolása egyszerű, ha az empirikus világon belül vizsgáljuk. Határ az, amit a dolgok legszélső peremeként látunk, az az intervallum, amelyben a test mint létező van. Azonban ha a határokat saját egzisztenciánk tükrében szemléljük, a kérdés problematizálódik. Mert a határ-probléma korántsem egyszerűsödik le egy “két entitást elválasztó vonal” meghatározására. Hiszen míg az empirikus határok esetében a

határok átjárhatók, a két elhatárolt entitást be lehet járni, addig az egzisztenciális határoknál mindig csak az egyik fél mutatkozik meg. Nincs átjárás, nem tudok a túloldalra menni, majd visszajönni. Ez abból is fakad, hogy az egzisztenciám fényében nem vagyok képes a túloldalt szemügyre venni, hanem maga a határ az, amit érzekelek. A törekvés, a humánus mibenléből kifolyólag mindig a határ túoldalát célozza, de beleütközik a határba. Ez a filozófia keletkezési helye.

3. A határhelyzet, mint a filozófia forrása

Az ember mindig valamilyen helyzetben van. Ez a szituáltsága teszi őt azzá, ami; ebből az állandó helyzetben-levésből semmiképp nem tud kilépni. Helyzetből helyzetbe tud átlépni, azonban vannak olyan szituációk, melyek állandóak, az ember egzisztenciájából fakadóak, ezért mindig benne van, sőt elképzelni is lehetetlen az ezekből való kilépést. Ilyen állandó helyzet a végességünk, ennek felismerése, a tehetetlenségünkkel való szembesülés és a fizikai egzisztenciánkból fakadó behatároltságunk tudatosulása. Az állatot az is megkülönbözteti az embertől, hogy míg az utóbbi képes tudatosan, tehát szellemi belátással felismerni saját határait, ezek meghaladására igyekvést mutat, addig az állat ösztönösen - és nem tudatosan - él és cselekszik. A határok meghaladásában való igyekvés margóján születik mindaz, amit művészetnek, filozófiának vagy éppen fejlődésnek nevezünk. Tehát minden, ami minket emberekké tesz az tulajdonképpen az állandó határhelyzetekben képződik. Ezek a helyzetek, megjelenési formájukat tekintve teljesen különbözőek, hiszen az egyéni élettér az artikulálódási helyük, itt válnak mindenki számára különböző módon érzékelhetővé, azonban lényegüket tekintve azonosak. Hiszen mindenki, aki tudatosan él, előbb utóbb szembekerül a múlandósága gondolatával. Persze nem feltétlenül kell átélni ezeket a helyzeteket; ebben az esetben nem is keletkezik filozófia, a helyzet pedig csak egy egyszerű léthelyzetté fokozódik, melyből elmarad a határhelyzetre jellemző tudatosság, tudatosulás.

Ez az a pont, ahol nyilvánvalóvá válik az, hogy mit lehet határhelyzetnek nevezni, és mi az, amit nem illehetünk ezzel a névvel. Azok a léthelyzetek, ahol megteremtődik az egyéni lét, mint probléma, határhelyzetek. Ez tulajdonképpen magával vonja azt, hogy nemcsak az állandó helyzetek vonulnak be a kitüntetett kategóriába, hanem a jelentéktelennek tűnő helyzetek is lehetnek határhelyzetek. Tehát nemcsak a halál közelségének felismerése, az emberi

tehetetlenség belátása az, ami határhelyzet, hanem minden helyzet, ami a személyiség határainak a felismerése, az ezekkel való szembeütközés, az ember, mint egyén társadalmi szituáltsága (legyen az a közvetlen családban, a kisebb vagy egészen nagy közösségekben betöltött szerepére vonatkozottan) belátása. Tulajdonképpen ezek a helyzetek az emberi tehetetlenség különböző megjelenési formái, tehát mindenképp szoros kapcsolatban állnak a végesség tudatosulásának határhelyzetével, de annyiban mások, hogy egy-egy ilyen felismerés nem feltétlenül vonja maga után a haláltudat megerősödését, hanem annyiban tölt be fontos szerepet amennyiben a személyiség helyét objektíven határozza meg, mintegy kilépve önmagából az egyén elfogulatlanul ismeri el hovatartozását. Nem határhelyzet az a szituáció melyben a bevont alany nem tudatosan vesz részt, még akkor sem, ha az hangsúlyozottan határhelyzet-gyanús.

Az igazi határhelyzetekben történik meg a filozófia. Itt tesszük fel az igazi kérdéseket, és itt keressük a lehetséges válaszokat. Az az intuíció vezérel, amely ott van minden emberi cselekedetben: át akarunk látni a határ másik oldalára, a megismerhetetlent akarjuk meghódítani.

4. A mindennapok

Miért sírnak egy temetésen az emberek? Mi szülte azt a mondást, hogy ami nem öl meg, az erősít? Mi történik az onkológián a betegekkel, és mi a szülőkkal? Hol ér véget a racionalitás és hol kezdődik Isten?

Azt mutatják a tapasztalataim, hogy a gyerekonkológián sem mindenki néz szembe a halállal. Nem az a szokatlan, hogy nem történik meg a szó szoros értelmében vett meghalás, hanem az, hogy egyes esetekben elmarad a diagnosztizációval járó ijedtség. Mivel a gyerekekben még nem fejlődött ki a teljes tudatosság a külvilág és a halál kapcsán természetesnek hat, hogyha elmarad a teljes mértékű szembesülés a helyzet komolyságával és súlyosságával. Elmarad a már említett tudatosság, így ez a helyzet nem lesz egyéb egyszerű léthelyzetnél, nem tudja betölteni a határhelyzet funkcióját. Szerencsére azonban még a gyerekek is felfogják, ha nem is teljesen tudatosan, de intuitíven ráéreznek a helyzet súlyára. Egy tizenéves lány mondta, miután befejezte a kemoterápiát : *a betegségem előtt egy ember voltam, majd a betegségem alatt egy másik lettem, s ahogy meggyógyultam egy harmadik ember lettem.* Ráérezett arra, hogy egy határhelyzetből kikerülve történt vele valami, amitől átértékelődött az addigi élete. Vajon többet tudott meg

valamiről, ami addig rejtve volt előtte? A beteg emberek érzékenyebbek a kapcsolataikban és a világ apró dolgait is hamarabb észlelik, elidőznek náluk. Közhelynek számít, hogy egy-egy határhelyzet ráébreszt arra, hogy milyen is az élet valójában. Sokkal fontosabbá válik az apró örömök felfedezése, az ezekben való elmélyülés és gyönyörködés. A haláltudat tehát feltárja az élet valódiságát. A határ felfedezése lehetőségeket nyújt annak az oldalnak a tágabb megismerésére, amelyen éppen vagyunk.

A határhelyzetben eltöltött idő csak egy pillanat. Ez azért nem lehet több, mert az emberi természetből kifolyólag hajlamosak vagyunk eléggé rövid idő alatt akklimatizálódni az új helyzetekhez. A határhelyzet ezt nem engedheti meg, mivel lényege szerint arról szól, hogy teljesen szokatlan szituációba vonja bele az alanyt. Az új helyzetben a rutin az, amelynek nincs semmi kersnivalója.

A gyerekosztály tényleges határhelyzetben-levői tulajdonképpen a szülők. A gyerekek rövid idő alatt megszokják az új légkört. Történik ez azért, mert állandóan biztonságban érzik magukat vagy a szülő állandó jelenléte miatt, vagy az orvos szakértelmének a biztonságtudata miatt. A szülő azonban másképp éli meg: felelős a gyereke miatt, felelős az egészsége miatt is, tehát a gyógyulást nem bízhatja, nem tudja rábízni teljes mértékben az orvosra. Mert az orvos is „csak” egy ember: tévedhet, nincs biztos garancia arra, hogy a legjobb gyógymódot tudja nyújtani. A szülő pedig ösztönszerűen akarja a lehető legjobbat nyújtani a gyereke számára. A határhelyzet így egy más fényben is megmutatkozik: olyan szituáció, amelyben a biztonság eltűnik, nincs mire támaszkodnia, szembesülnie kell a nem-biztonsággal.

Ha határhelyzetekről beszélünk, semmiképp nem kerülhetjük ki az isteni kérdéskört. Miért van az, hogy egy zuhanó repülőn még az ateisták is imádkoznak? A kórházban ritka az az ember aki nem fordul valamilyen módon, valamikor Istenhez, vagy legalább ne mutatna törekvést Isten megtalálására. Jaspers *A transzcendencia rejtjelei* című előadaskötetében fejti ki azt a gondolatát, hogy Isten a lehető legszemélyesebb amiatt, hogy minden ember saját maga alkotja meg az elképzelései szerinti tökéletességet, azaz mindenkinek saját istenképe van. Azokban a határhelyzetekben, melyekben a tehetetlenségünk uralkodik rajtunk előtérbe szorul az ima szerepe. Istent, a személyes Istent hívjuk segítségül, aki tulajdonképpen nem lehet más, mint a

tökéletes énünk, tehát valamilyen szinten mégis magunkhoz fordulunk, mégis magunkat választjuk azokban a határhelyzetekben is, amelyekben látszólag feladtuk az ésszerűséget.

Hogy mennyi teret adunk Istennek egy bizonyos határhelyzetben az függ a neveltetésünktől is. Az onkológián láttam megrögzött hívőket, akik csodának vélték minden apró sikert a gyógyulás folyamatában, találkoztam azonban olyan édesanyával is, aki a haldokló nyolcéves kislánya mellett sem tudott a Transzcendenciához fordulni. A reménykeresés ilyen formájával a kognitív pszichológia foglalkozik. Ha valaki erősen hisz a gyógyulásában, akkor az valamilyen szinten kihat a szomatikus énjére, és pozitív módon befolyásolja a gyógyulást.

Ha azt vesszük alapul, hogy egy határhelyzet megváltoztatja az addigi körülményeimet, akkor fontos kérdés lesz az is, hogy hogyan tudok viselkedni, mi határozza meg a magatartásomat ebben az új szituációban. Méltónak kell lennem saját elvárásaimhoz. De hogy ez mit is fed tulajdonképpen csak akkor tudhatom meg, amikor kilépek abból a helyzetből, mert csak akkor tudom teljes mértékben kiértékelni, csak akkor nyílik rálátásom a szituáció egészére. Az is problematikus, hogy mi az, ami saját elvárásként kialakul, mi az etalon, amihez sajátmagunk képességeit hasonlítanunk kell? A mérce mindig egy kívülálló személy, az, aki példaként szolgál nekünk. Ez egyrészt azt jelenti, hogy saját határain megállapítása nem teljes mértékben tőlem függ, másrészt pedig azt, hogy a társadalmi közegnek erőteljes formáló-szerep jut az egyéni határok felállításában, az etalon nem én, hanem a szociális átlag lesz. Példáért ismét kórházi szituációkhoz fordulok: a BátorTábor Alapítvány hivatásként vállalja fel a krónikusan beteg gyerekek nyári táboroztatását. Teszi ezt azért, mert a gyerekek a hosszú lejárátú betegségük és az ezzel járó fokozottan hosszú ideig tartó hospitalizációjuk miatt olyan határokat vélnek felfedezni magukban, melyek nem valósak. Ez részben azért történik, mert a szülők féltik őket, mindent elkövetnek, hogy biztonságban tudják gyereküket, olyan határokat állítanak nekik, amelyek már korlátok ezek meghaladása időről időre válik egyre nehezebbé. A beteg közvetlen életterét alakító kisközösségek is ugyanígy működnek, ezért ahelyett, hogy felszabadítanák a beteg határait, és azokat a személyiségéhez mértén reálistan felmérnék, olyan dobozba rakják be őt, ami eredendően nem az övé, de azonosul vele. A tábor itt lép közbe: ezeket a vélt határokat lerombolja, a skatulyából kikerült gyerekeknek pedig a saját személyiségéből fakadó határokkal kell

szembesülnie, ezek szerint kell élnie. Ezt egész egyszerűen úgy éri el, hogy egy heti táborozás alatt a gyerekekkel olyan aktivitásokat folytasson, amelyek a kisbetegnek eddig túl távolinak tűnt, megmutat olyan lehetőségeket, melyeket a táborban kipróbál és ki is tud vinni a mindennapjaiba.

Mi is így tudjuk legkönnyebben felmérni és belátni saját határainkat: olyan dolgokat kell kipróbálnunk, ami szokatlan, teremtsünk új helyzeteket magunknak, s az abban való aktivitásunk milyensége fogja eldönteni, hogy melyek is az igazi, átléphetetlen határaink.

Könyvészet

Edmund HUSSERL: *Az európai tudományok válsága*. Atlantisz, Budapest, 1998.

Karl JASPERS: *Bevezetés a filozófiába*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996.

Karl JASPERS: *A transzcendencia rejtjelei*. Kairosz Kiadó.

LIPPAI Cecília: A közöttség ontológiai, fenomenológiai és hermeneutikai problémája. In: *A határok átjárhatóságáról*. Szerk.: Veress Károly - Gál László, Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár, 2005.

RIGÁN Lóránd: *Jegyzetek Jaspers filozófiájához*. Mentor, Marosvásárhely, 2005.